

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Oost-Europa loopt leeg

Oost-Europa wordt de komende decennia op een dramatische wijze geconfronteerd met bevolkingskrimp. Een aantal landen is bezig beleid te ontwikkelen om de demografische uitdagingen het hoofd te bieden. Zij worden daarbij gehinderd door erfenissen uit het communistische verleden en nieuwe hindernissen die de overgang naar de democratische rechtsorde met een vrijemarkteconomie heeft gebracht.

door *László Marác*

Universitair docent Oost-Europese Studies, verbonden aan de opleiding Europese Studies van de Universiteit van Amsterdam. Tevens is hij hoofdredacteur van *Ab-lak*, het tijdschrift over Midden-Europa en de Balkan.

DEMOGRAFISCHE TRENDS IN OOST-EUROPA

Het communisme bracht na de Tweede Wereldoorlog grote veranderingen in Oost-Europa¹, zeker op demografisch terrein. Deze periode werd gekenmerkt door een verlaging van het aantal geboortes in alle Oost-Europese landen. Aan het einde van de communistische periode in 1989 was het gemiddelde geboortecijfer onder de twee kinderen per vrouw gezakt, terwijl gemiddeld 2,1 kind per vrouw nodig is om de bevolking in stand te houden. De oorzaken voor de daling van het geboortecijfer hadden te maken met de inrichting van de communistische samenleving. Ten eerste zorgde de sterke nadruk op industrialisering en vijfjarenplannen ervoor dat vrouwen massaal tot de arbeidsmarkt toetraden, waardoor vrouwen minder kinderen wilden. Ten tweede was er een tekort aan consumptiegoederen, huizen en was ook de kinderopvang niet in elk communistisch land even goed toegankelijk. Ten slotte werden overal grote, grauwe flatwijken gebouwd om het huizentekort weg te werken. Veel arbeiders kwamen in deze wijken terecht die vanwege de geringe oppervlakte en kamers geen

grote gezinnen toelieten. Toch waren de geboortecijfers niet in alle communistische landen hetzelfde. Polen, toenmalig Tsjecho-Slowakije en voormalig Joegoslavië hadden hogere geboortecijfers dan de Balkanlanden en Hongarije. Dit had te maken met het feit dat in de laatstgenoemde landen abortus wijdverbreid was. Een extreem voorbeeld was Roemenië dat een lange traditie van het toepassen van abortus kende en in 1965 de hoogste aantallen abortus ooit in de statistieken registreerde: drie abortussen op één geboorte, terwijl Polen in die periode 0,2 abortussen registreerde per geboren kind.

Toen in 1989 het communisme in Oost-Europa ineens stortte, was de daling van de geboortecijfers al ingezet. Deze verslechterde nog verder na 1989 door de ongunstige sociaaleconomische vooruitzichten van de werkende vrouwen op de arbeidsmarkt. Vanwege de noodzakelijke sanering van de economie kregen de ex-communistische landen te maken met werkloosheid. Vrouwen werden als eerste getroffen door het verlies van hun baan. De inflexibiliteit van de arbeidsmarkt voor herintreding van jonge moeders, de geringe beschikbaarheid van parttime banen en de systematisch lagere lonen voor vrouwen, betekenden dat veel Oost-Europese vrouwen ervoor kozen om later kinderen te nemen of een zwangerschap niet voort te zetten. Verder hadden de overheden van deze landen in de jaren na de val van de Muur weinig economische mogelijkheden om gezinsondersteunend beleid uit te voeren. In de loop van de jaren negentig ontstond er ook in Oost-Europa, ingegeven door de nieuwe mogelijkheden van de democratische samenleving, een andere visie op het vormen van een gezin met kinderen. De westerse levensstijl had duidelijk terrein gewonnen. Het

De demografische situatie in Oost-Europa wordt beïnvloed door massale emigratie van Oost-Europeanen

traditionele gezin, dat onder het communisme nog gezien werd als de hoeksteen van de samenleving, kwam onder druk te staan en werd op ingeving van liberale ideologieën niet meer gezien als de natuurlijkste samenlevingsvorm. In liberale kringen werden kinderen gezien

als kostenpost of als slechts één van de vele mogelijkheden in een maatschappij, die inmiddels veel mogelijkheden bood voor carrière, tijdverdrijf en plezier. Naast een geboortedaling waren nog twee andere factoren van invloed op de demografische ontwikkelingen in Oost-Europa. De vergrijzing nam toe, waardoor ondanks de stijgende sterftcijfers het aandeel van ouderen in de samenleving toenam. Dit had allerlei sociaaleconomische gevolgen, zoals een onvermijdelijke hervorming van het pensioenstelsel. Ten slotte werd de demografische situatie in Oost-Europa beïnvloed door

massale emigratie van Oost-Europeanen naar West-Europa en Noord-Amerika. Aan het einde van de jaren negentig nam die dramatische vormen aan toen er meer mogelijkheden kwamen om naar andere Europese en Noord-Amerikaanse landen te reizen. Dit intensiverde na de toetreding van tien voormalige Oostblokstaten tot de EU in de periode 2004-2007. Veel jonge, goedopgeleide arbeidskrachten beproefden hun geluk in de oude lidstaten van de EU.

Naast deze grote trends, die in alle Oost-Europese landen duidelijk zijn waar te nemen, zijn er ook verschillen van land tot land (zie tabel).

OOST-EUROPEES BELEID TEGEN BEVOLKINGSKRIMP

Hoewel de negatieve demografische trends in Oost-Europa in het begin van de jaren negentig duidelijk werden, heeft men sindsdien verzuimd om hiertegen beleid te ontwikkelen. Daarvoor zijn een paar oorzaken aan te wijzen. Begin jaren negentig was er, na het failliet van de communistische bedilzucht, geen geloof meer in een regulerend beleid van de kant van de overheid. Dit gold ook voor demografische vraagstukken. Die liet men over aan de vrije krachten van de samenleving waarbij ook de traditionele hoeksteen van de Oost-Europese samenleving, het gezin, onder druk kwam te staan. Eind jaren negentig bereidde men zich voor op de toetreding tot de Unie. Men ging ervan uit dat door toetreding tot de Unie de demografische crisis zou worden geparreerd. Dit blijkt nu een misrekening te zijn. Uit het oogpunt van beleid kan men spreken van verloren jaren. Terugkijkend kan men stellen dat toetreding tot de Unie de demografische problemen in deze landen juist heeft vergroot. De economische recessie, de verandering van levensstijl en de massale emigratie van vooral jonge, goedopgeleide arbeidskrachten naar de oude lidstaten van de Unie zorgen ervoor dat deze landen binnen enkele decennia demografisch zwaar in de problemen geraken. Van een algeheel beleid om deze tendens te keren is geen sprake, hoewel na de laissez-faireperiode er nu op deelproblemen wel degelijk beleid wordt gevoerd. Dit is onvermijdelijk nu in een aantal van de Oost-Europese landen sociale uitkeringen onbetaalbaar dreigen te worden en er problemen op de arbeidsmarkt zijn ontstaan of binnenkort zijn te verwachten.

Zo wordt het geboortecijfer weer gestimuleerd, waarbij wordt teruggevallen op beproefde recepten uit het communisme. Tsjechië gaat voorop in dit beleid. Ouders krijgen geld als ze kinderen nemen. Het gaat hierbij om een bedrag van 17.500 kronen, zo'n 600 euro per kind, wat in Tsjechië bijna een bruto maandloon betekent. Daarnaast zijn er belastingvoordelen en betaald ouderschapsverlof dat vier jaar kan duren, met terugkeergarantie in de eigen baan. Ook Roemenië heeft onlangs het betaalde ouderschaps-

POLEN — Na de toetreding in 2004 van Polen tot de EU besloten veel Polen op de West-Europese arbeidsmarkt hun diensten aan te bieden. In 2004 vertrokken ongeveer één miljoen Polen tijdelijk naar andere EU-lidstaten om voor veel hogere lonen te gaan werken, voornamelijk naar Groot-Brittannië, Ierland en Zweden die hun arbeidsmarkt al voor Polen hadden opengesteld. In 2005 groeide het aantal Polen dat vanwege werk het eigen land verliet tot 1.450.000 en in 2006 tot 1.950.000. Groot-Brittannië was het populairst, met 580.000 Polen alleen al in 2006. Het aantal Poolse werknemers in het buitenland wordt nu geschat op ruim twee miljoen.

TSJECHIË — De demografische situatie in Tsjechië werd ongunstig beïnvloed door de geboortedaling en de vergrijzing van de bevolking. De Tsjechische geboortedaling bereikte aan het eind van de jaren negentig een absoluut dieptepunt met gemiddeld 1,1 kind per vrouw. De levensverwachting steeg met vier jaar waardoor de vergrijzing toenam, wat weer gevolgen had voor het Tsjechische pensioenstelsel. De negatieve demografische ontwikkeling werd enigszins getemperd door de toename van emigratie uit omringende landen, zoals Slowakije, Oekraïne en Moldavië. Hier ging het veelal om arbeidsimmigranten.

SLOWAKIJE — De natuurlijke bevolkingsgroei in Slowakije schommelt al jaren rond 0 procent. Het geboortecijfer van gemiddeld ongeveer 1,2 kind per vrouw zal hier geen positieve verandering in te brengen. De uittocht van hoger opgeleiden, de zogenoemde braindrain, houdt aan. Dit wordt veroorzaakt door de veel hogere lonen voor technisch personeel in de oude lidstaten van de EU. De vergrijzing en de hoge werkeloosheid van rond 10 procent maken dat ook in Slowakije het pensioenstelsel onbetaalbaar dreigt te worden.

HONGARIJE — Het aantal inwoners van Hongarije schommelt al sinds de jaren vijftig van de vorige eeuw rond 10 miljoen. De bevolking neemt nu duidelijk af. Het geboortecijfer was in 2007 lager dan het sterftcijfer, namelijk 94.647 versus 135.823. Dit resulteerde in een bevolkingsafname van 41.176 personen. Migratiecijfers compenseren deze trends niet. De belangrijkste oorzaak van de negatieve demografische trend is economisch van aard. De transitie heeft geen algehele sociaaleconomische verbetering gebracht. Voor jonge gezinnen is het vinden van geschikte, betaalbare huisvesting haast een onover-

komelijk probleem en ook de kosten van kinderopvang zijn explosief gestegen. Dit laatste is in het nieuwe Hongarije veel slechter georganiseerd dan tijdens het communisme, toen het een kostenloze publieke voorziening was. Het afnemen van de bevolkingsomvang heeft in Hongarije al geleid tot een chronisch tekort aan arbeidskrachten bij 15 procent van de Hongaarse bedrijven, vooral in de verwerkingsindustrie, transport en logistiek, de telecommunicatie en de bouw.

ROEMENIË — Roemenië is één van de landen die bij onveranderd beleid te maken krijgen met een dramatische afname van de bevolking. De bevolking zal niet meer gereproduceerd worden vanwege het gemiddelde geboortecijfer van 1,3 kind per vrouw. Daarbij komt nog de massale arbeidsemigratie naar Italië en Spanje, die ertoe zal leiden dat in 2050 het inwonertal van 22 naar 16 miljoen daalt.

BULGARIJE — Bulgarije staat voor een demografische crisis. Volgens de Bulgaarse Academie van Wetenschappen neemt het aantal inwoners tot 2020 af met ongeveer een miljoen, tot 6.800.000. Het aandeel van de etnische Bulgaren, dat thans rond 80 procent ligt, zal dalen tot onder 60 procent, terwijl het aandeel van Roma en Turken, die een moeizame positie hebben in de samenleving, zal stijgen. De belangrijkste factor die deze demografische crisis veroorzaakt, is economisch van aard. De werkloosheid is relatief hoog, salarissen en koopkracht zijn erg laag en het gebrek aan gekwalificeerd personeel duurt voort. Ongeveer 800.000 mensen, tien procent van de bevolking, hebben Bulgarije tussen 1989 en 2004 verlaten. Dat het vooral om jongeren gaat, maakt het probleem nog nijpend.

SERVIË — De bevolking van Servië wordt zowel kleiner in omvang als ouder. Dit wordt veroorzaakt door een laag geboortecijfer, dat wil zeggen gemiddeld 1,6 kind per vrouw, de toegenomen levensverwachting, die nu 74 jaar is, wat overigens naar EU-maatstaven relatief laag is, en substantiële emigratie van jonge mensen naar het buitenland. Dit bedroeg tussen 1991 en 2002 ongeveer een half miljoen. Hierdoor verliest Servië elk jaar 25.000 tot 30.000 mensen, oftewel 0,3 procent van de populatie. Deze negatieve demografische trend wordt enigszins gecompenseerd door de ongeveer 370.000 vluchtelingen die ten gevolge van de Joegoslavische burgeroorlogen tussen 1991 en 2002 in Servië hun heil hebben gezocht.

verlof uit de communistische tijd in ere hersteld, hoewel de vergoeding en de duur van het verlof onder de Tsjechische maat ligt.

De vergrijzing in veel Oost-Europese landen wordt een probleem voor het pensioenstelsel, de gezondheidszorg en andere sociale uitgaven. Veel transitielanden zullen in 2025 bij onveranderd beleid meer besteden aan pensioenen dan het EU-gemiddelde van 13 procent van het BBP. Vandaar dat overheden in Oost-Europa inmiddels zijn overgegaan tot het hervormen van het pensioenstelsel. Een snelle verlaging van de pensioenkosten biedt een verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd, vooral voor vrouwen. De lage pensioengerechtigde leeftijd is een erfenis van het communisme. Zo wordt de leeftijd om met pensioen te gaan in Tsjechië verhoogd en de periode van verplicht meebetalen aan het pensioenfonds verlengd van 25 tot 35 jaar. In 2004 kon een Tsjechische man nog met 60 met pensioen, terwijl een Tsjechische vrouw, afhankelijk van het aantal kinderen, tussen het 53ste en 57ste levensjaar met pensioen mocht. Dit wordt voor beide langzaamaan verhoogd tot 63 in 2013. In Slowakije is de pensioengerechtigde leeftijd voor mannen opgeschoven naar 62 jaar; voor vrouwen geldt dit pas vanaf 2014. Andere Oost-Europese landen zullen spoedig volgen met hervormingen van hun pensioenstelsel.

De massale emigratie uit Oost-Europa naar West-Europa en Noord-Amerika laat in deze landen gaten op de arbeidsmarkt achter. Deze kunnen ten dele worden gevuld door arbeidsimmigratie uit de regio, vooral uit landen die geen lid zijn van de EU en waar de economische omstandigheden nog veel slechter zijn dan in de toegetreden unielanden. Polen, Tsjechië, Slowakije, Hongarije en Roemenië trekken arbeidskrachten uit Wit-Rusland, Oekraïne en Moldavië aan. Dit zal waarschijnlijk niet voldoende zijn om de problemen op de arbeidsmarkt op te lossen. Het aantrekken van arbeidskrachten uit niet-Europese landen is vooralsnog niet bespreekbaar in Oost-Europa, gezien de problemen die de integratie van niet-westerse werknemers in bijvoorbeeld West-Europa heeft veroorzaakt. De Hongaarse staatssecretaris voor Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Judith Székely, verwacht dat er eventueel West-Europeanen, zoals Duitsers, Fransen en Oostenrijkers, hun geluk in Hongarije zullen gaan beproeven, waardoor de problemen op de Hongaarse arbeidsmarkt kunnen worden opgevangen. Of deze verwachting realistisch is, zal moeten blijken.

Noot

1 Onder Oost-Europese landen wordt in deze bijdrage verstaan de Centraal-Europese landen Estland, Letland, Litou-

wen, Polen, Tsjechië, Slowakije, Hongarije en Slovenië; en de Balkanstaten Roemenië, Bulgarije, Kroatië, Moldavië, Bosnië-Herzegovina, Montenegro, Servië, Albanië en Macedonië.